

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه در تاریخ‌نگاری دوره مغولان و تیموریان

کوروش فتحی*^۱

(دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۱ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۱)

چکیده

پرداختن به خواب و خیال برای توجیه اعمال شاهان و حاکمان و تلقین آن‌ها به جامعه، در تاریخ‌نگاری ایران اهمیت بسیاری دارد. تحلیل رؤیا و خیال یکی از رویکردهای خوانش متن، یعنی نشانه‌شناسی است. هدف اصلی این خوانش بازسازی کارکرد نظام‌های دلالت‌مند غیرزبانی برای اعمال و رفتار حاکمان در تاریخ است. خواب و خیال از نشانه‌های معنایی مهم است و در تاریخ‌نویسی ایران جایگاه ویژه‌ای دارد. کاربست این امر در منابع تاریخی و اعتنای اربابان قدرت به آن در دو محور قابل تشخیص است: مشروعیت‌بخشی و اعتباربخشی به اعمال و کردار شاهان. اهمیت خواب و تعبیر آن در قرآن کریم، روایات دینی و جریان تصوف نیز توجه مورخان را به این مقوله در جایگاه امری توجیه‌گر در برابر ادله عینی و عقلی جلب می‌کرد. این امر در دوران مغولان و تیموریان با توجه به بروز بحران در مشروعیت دینی حاکمان از فراوانی بیشتری برخوردار است. با رویکرد مذکور، این سؤالات قابل طرح است: علل بیان رؤیا و خیال در آثار مورخان دوره مغولان و تیموریان چیست؟ در نظر حکام این دوره، خواب و خیال چه کاربری توجیهی و تلقینی‌ای برای جامعه ایران داشت؟ با اتکا به

۱. استادیار گروه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

* K.fathi@cfu.ac.ir

<https://orcid.org/۰۰۰۰-۰۰۰۲-۶۵۱۹-۶۰۹۷>

روش تحقیق تاریخی و بررسی شواهد این نتایج حاصل شد: بیان خیال و رؤیا در تاریخ‌نگاری همواره وجود داشته است، اما در تاریخ میانه ایران گستردگی بیشتری دارد. همچنین، خواب و خیال کاربری توجیهی برای تلقین خواست شاهان و امرا و مشروعیت‌بخشی حکومت به جامعه ایرانی این دوره داشته است.

واژه‌های کلیدی: خواب و خیال، توجیه اجتماعی، تاریخ میانه ایران، مورخان، مشروعیت‌بخشی.

مقدمه

خواب و خیال در تاریخ‌نگاری به‌عنوان ابزاری سودمند برای توجیه و تفسیر حوادث تاریخی اهمیت زیادی داشته است و مورخان و حاکمان از آن سود جست‌ه‌اند. در دوران حکومت مغولان، به‌واسطه حاکمیت بیگانه و غلبه تفکر قضا و قدری، این امر رواج بیشتری داشت. پس از فروپاشی ایلخانان و در دوره تیموریان نیز گسترده‌تر شد. توجه قرآن کریم و روایات دینی به اهمیت رؤیا از دلایل استفاده مورخان اسلامی از خواب و خیال به‌عنوان مبنایی شرعی و توجیهی عقلی در تحلیل حوادث و کنش اشخاص بوده است. از سوی دیگر، در تاریخ‌نویسی سنتی، وقتی مورخ از درک جریان‌های متفاوت و علت‌های متوازی که یکدیگر را تحت تأثیر قرار می‌دهند، درمی‌ماند به عامل دیگری که مجرد از پدیده‌های تاریخی و تا حدودی متصل به ماوراءالطبیعه باشد پناه می‌برد. از طرفی، جامعه ایرانی به‌ویژه در دوره مغولان، شاهد رشد جریان تصوف افراطی بود و با دوره‌های گذشته تفاوت بنیادی داشت. همچنین، در برخی طریق صوفیه مانند کبرویه که در این دوران از گستردگی و استقبال زیادی برخوردار بود، مسئله خواب و رؤیا اهمیت زیادی داشت. از این رهگذر، گرایش‌های صوفیانه در تاریخ‌نگاری این دوره نیز نفوذ زیادی یافتند. به عبارتی، رشد این نوع توجیهات تاریخی و توجه هرچه بیشتر

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی مورخان این دوره به مسائل ماورائی و متافیزیکی، برای تفسیر و توجیه حوادث و عملکرد حاکمان، محصول چنین عواملی بود.

با این رویکرد این سؤالات مطرح است که علل بیان رؤیا و خیال در آثار مورخان دوره مغول - تیموری چیست؟ خواب و خیال چه کاربرد توجیهی و تلقینی‌ای در نظر حکام دوره مغولان و تیموریان برای جامعه ایران داشت؟ انگاره مطرح شده در این مقاله چنین است: مورخان و حاکمان این دوره به خواب و خیال به‌عنوان امری مشروعیت‌بخش، توجیه‌کننده یا تفسیرکننده حوادث توجه زیادی داشته‌اند. همچنین، وضعیت خاص سیاسی، شکل حاکمیت و تحول مبادی مشروعیت موجب گسترده‌گی و فراوانی کاربرد خواب و خیال بوده است. این پژوهش با استناد به منابع کتابخانه‌ای و با روش توصیفی - تحلیلی به بیان کاربردهای خواب و خیال در سده‌های ۷ تا ۹ هجری می‌پردازد. به علاوه، چرایی توجه مورخان را به نظام‌های دلالت‌مند غیرزبانی برای تفسیر و توجیه واقعیات و حوادث تاریخی نیز بررسی می‌کند.

بیان مسئله

جامعه ایرانی در طول تاریخ، شاهد ارائه توجیحات بسیاری در قالب خواب و خیال از سوی فرمانروایان وقت بوده است. این مقوله در تاریخ‌نگاری دوره مغولان و تیموریان به‌وفور منعکس شده است. از دیدگاه تاریخ‌گرایی جدید، واقعیتهای تاریخی ماهیتی تفسیری و متن‌گونه دارند (گرین و لیهان، ۱۳۸۳، ص. ۱۸۵). در این رویکرد، متون تاریخی سرشتی پویا و زنده دارند و می‌توانند بارها به‌سخن درآیند و ظرفیتهای پرشمار خود را بروز دهند. علاوه بر این، به نظر پساساختارگرایانی چون تاپسون^۱، متون تاریخی چون ساختار روایی دارند، با بهره‌گیری از ابزارها و روش‌های نقد ادبی قابل تحلیل و تفسیر هستند (Tyson ۱۹۹۹). بنابراین، روایت تاریخی از زوایای

گوناگون قابل بازنمایی است. خواب و خیال نیز صور ادراکی‌ای هستند که به‌طور ناخودآگاه در ذهن انسان شکل می‌گیرند. همچنین، به‌مرور ممکن است در قالب معنایی بروز کنند و به فرد اجازه فراتر رفتن را از تصورات جزئی حاصل از آن ادراک بدهند.

از سوی دیگر، تاریخ نوعی نظام نشانه‌ای فرهنگی و برساخته‌ای ایدئولوژیک است (Hutcheon, ۱۹۸۸). نشانه‌شناسی هم «دانشی است که به بررسی نقش نشانه‌ها چونان اجزای حیات اجتماعی می‌پردازد.» (Chandler, ۱۹۹۵) در واقع، به بررسی کارکردهای اجتماعی نشانه‌ها می‌پردازد. نشانه‌شناسی جدید نیز بر آن است که تصاویر (عینی و ذهنی) به اندازه کلمات، گویا و معنادار هستند. از طرفی، انسان موجودی نشانه‌ساز است؛ بدین معنی که انسان اندیشه، افکار و حتی تصمیمات و قضاوت‌های خویش را از طریق زبان و رفتارهای فرهنگی به دیگران اعلام می‌کند. در این پژوهش، خواب و خیال در جایگاه نشانه‌ای که کارکردهای دلالت‌مند دارد بررسی شده است. همچنین، از منظر نقش توجیهی و القایی در جامعه، به کاربردهای آن در تاریخ‌نگاری عموماً رسمی دوره مغولان و تیموریان، از منظر توجه شده است. منظور از توجیه و القا فرایندی است که در آن، فرد یا گروه از نمادها به‌عنوان محرک استفاده می‌کند تا پاسخ‌های غیرانتقادی به افراد یا گروه‌های دیگر بدهد (گولد و کولب، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۴).

پیشینه تحقیق

درمورد تحلیل خواب و رؤیا تحقیقات متعددی صورت گرفته است، اما از نظر کارکردهای اجتماعی، سیاسی و تاریخ‌نگارانه تحقیق درخوری نشده است؛ به‌ویژه درمورد تاریخ‌نگاری عصر مغولان و تیموریان. همچنین، به هدف اصلی این مقاله که

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

بررسی و تبیین مقوله خواب و خیال از منظر کارکردهای القایی و توجیه‌کننده و بهره‌گیری حاکمان از آن است، تاکنون توجه چندانی نشده است. برخی از پژوهش‌های موجود از این قرار هستند: «عباسیان، رؤیا و سیاست» نوشته شعبانی (۱۳۹۴) اگرچه با دوره مورد نظر پژوهش حاضر همخوانی ندارد، از جهت شمول موضوعی مهم است. شعبانی اصلی‌ترین دلایل استناد عباسیان را به خواب و رؤیا طرح و اثبات بعضی ادعاها یا توجیه، تعلیل و تحلیل برخی تصمیمات مهم سیاسی، مذهبی و اجتماعی می‌داند. از نظر وی، خلفای عباسی و کارگزاران آنان با جعل رؤیا به برقراری ارتباط با مبدأ غیب و الهام گرفتن از عالم قدسی و ماورائی تظاهر می‌کردند و از آن در انجام اقدامات و توجیه سیاست‌هایشان سود می‌جستند. با این حال، شعبانی پناه بردن عباسیان به رؤیا و خواب را حاصل چالش‌های مشروعیتی، سیاسی، مذهبی و اجتماعی می‌داند و به ظرفیت‌های القابخشی این مقوله کم‌تر توجه داشته است. مرحوم رشیدیاسمی (۱۳۱۳) نیز از پیشگامان پژوهش در مورد خیال و کاربرد آن است. او به رابطه مستقیم میان صورت و خیال باور دارد. البته نگاهی تاریخی به خیال ندارد و بیشتر جنبه تربیتی آن را در نظر دارد. یاحقی (۱۳۹۴) هم ضمن معرفی رساله منامیه نوشته میرسیدعلی همدانی، بخش‌هایی از کتاب را براساس نسخه خطی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی آورده است. حداد و ناجی اصفهانی (۱۳۹۴) نیز در مقاله «خواب و رؤیا و تحلیل آن از منظر ابن سینا و ملاصدرا» ضمن بیان تفاوت تأویل و تفسیر، نظر ابن سینا و ملاصدرا را در مورد نسبت خواب و رؤیا با کشف و الهام بررسی کرده‌اند. همچنین، قبادی و همکاران (۱۳۸۸) در مقاله «خواب و رؤیا در اندیشه مولوی» عقیده دارند که اگرچه مولانا دیدگاه و نظریه کاملی در مورد خواب ارائه نمی‌دهد، خواب و رؤیا در آثار او بازتاب گسترده‌ای دارد. در آخر، دگبی (۱۹۹۰، Digby) نیز ارتباط طریق صوفی و

حکومت تیموریان را از نظر مشروعیت بخشی بررسی کرده است. او خواب و رؤیا را یکی از مهم‌ترین عناصر در مشروعیت بخشی می‌داند و از این دیدگاه، به فرصت‌ها و چالش‌های فراوی حاکمان پرداخته است.

چارچوب نظری

چیستی و ماهیت خواب و خیال در تاریخ

حوزه خیال فراتر از تمام بازنمایی‌هایی است که ملاحظات تجربه معین کرده است. همچنین از زنجیره قیاسی که این تجربه جایز شمرده است، عبور می‌کند. این بدان معناست که هر جامعه و هر فرهنگ یا هر سطح از یک جامعه مختلط، خیال خود را دارد (لوگوف، ۱۳۹۹، ص. ۱۱). رؤیا^۲ نیز تجربه افکار، تصاویر یا احساساتی است که در هنگام خواب عمیق انجام می‌پذیرد. رؤیا ممکن است شامل اتفاقات عادی و روزمره یا عجیب و غریب بشود. انسان‌ها به صورت تاریخی همواره اهمیت زیادی برای رؤیا قایل بوده‌اند و به طرق مختلف به آن نگریسته‌اند.

در تعریف خیال و رؤیا، آرای متعددی وجود دارد؛ مثلاً در تعریف خیال گفته‌اند: «هرگاه اشیاء با حواس مواجه باشند، صورتی که از آن‌ها در ذهن پیدا می‌شود احساس یا ادراک حسی خوانده می‌شود. هرگاه با حواس مواجه نباشد، صورت ذهنی آن‌ها، خیال یا تصور جزئی نام دارد» (معین، ۱۳۸۱، ج ۱/ص. ۶۴۸). در زبان عربی، رؤیا «آنچه شخص در خواب ببیند» (لاروس، ج ۱/ص. ۱۱۰۰) و خیال «صورتی که در خواب به نظر آید، شیخ شخص از دور» (همان، ص. ۹۴۱) معنی شده است. در واقع، «رؤیا» خواب نیست، بلکه بخشی از خواب است. افلاطون پیشرفت ذهن انسان را در راه خود از جهل به معرفت، در دو قلمرو گمان^۳ و معرفت^۴ می‌داند و مرتبه خیال: «نازل‌ترین درجه شناخت، خیال است» (امید، ۱۳۷۲، ص. ۷۹). ارسطو نیز سه رساله مستقل در

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

باب خواب، رؤیا و پیشگویی آن‌ها دارد. او عقیده دارد که ادراک رؤیایی کارکرد ثانویِ قوه حسی است و رؤیابینی عملی وابسته به قوه ادراک حسی است، اما با قوه خیال درک می‌شود (Aristotel, ۱۹۸۵). ادگار مورن^۵ ساختار خیالی را که در مرحله بیداری شکل گرفته، همجنس با رؤیا می‌داند: تمامی رؤیا، واقعیت‌یافتگی غیرواقعی‌ای است که در آرزوی واقعیت‌یافتگی عملی است (شوالیه و گربران، ۱۳۸۷، ج. ۳/ص. ۴۰۹).

شوپنهاور^۶ رؤیا را نوعی جنون کوتاه می‌داند (فروید، بی‌تا، ص. ۱۴). یونگ^۷ باور داشت که خواب افشاگر ذهن ناخودآگاه است. به عقیده او، خواب حوادث آینده را پیش‌بینی می‌کند و به نکاتی در شخصیت خواب‌بیننده که او از آن‌ها غافل شده است، اشاره می‌کند (Britannica Concise Encyclopedia, ۲۰۰۹). در قرآن نیز بارها به اهمیت رؤیا اشاره شده است.^۸ در روایات دینی هم رؤیای صادقه جزئی از هفتاد جزء نبوت^۹ معرفی شده است. رؤیا از نظر مورخان و عارفان پلی است به جهان غیب و به یاری آن می‌توان به رموز خلقت و هستی پی برد. علاءالدوله سمنانی عالم رؤیا را واسطه‌ای میان عالم صغیر (جسم و جان) و عالم کبیر (ملکوت) دانسته است. او عقیده دارد که رؤیا هم در خواب اتفاق می‌افتد و هم در عالم بیداری (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۸۳، صص. ۱۵۹-۱۶۰)؛ حتی ابن‌سینا که نگاهی فلسفی به مقوله خواب و رؤیا داشت، معتقد بود معرفتی که در خواب به دست می‌آید گونه‌ای از وحی و نبوت است (Lamoureaux, ۲۰۰۳). شیخ اشراق معتقد است گذر و عبور از عالم محسوس به عالم معقول، بدون واسطه امکان‌پذیر نیست، پس باید عالمی میان این دو عالم باشد که هم از خواص محسوسات بهره‌ای برده باشد و هم از خواص معقولات. او این عالم میانی را «مثال» یا «خیال» می‌نامد که در مراتب معرفتی، منطبق بر ادراک خیالی، مابین ادراک حسی و ادراک عقلی است (شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۴۵۰). به عقیده برخی محققان، میان

خیال و یاد تفاوت وجود دارد. «صورت‌هایی که در ذهن ما پیدا می‌شود اگر مرتب و منظم بیایند و حکایت از واقعه خارجی معین بکنند» یاد محسوب می‌شوند؛ در صورتی که خیال شکل نامنظم و ترکیبات عجیب و غریبی است که ذهن ما از وقایع خارجی می‌سازد (رشیدیاسمی، ۱۳۱۳، ص. ۶۵۳). توجه به رؤیا و خیال در قرآن، روایات و احادیث دینی نیز از دلایل توجه مورخان اسلامی به این مقوله به‌عنوان مبنایی شرعی و حتی عقلی برای تحلیل حوادث و کنش افراد بوده است.

دوران حاکمیت مغولان به رشد جریان تصوف، به‌ویژه رشد گرایش دنیاگریز منجر شد. آن‌گونه که چارلز ملویل^۱ می‌گوید، علت گسترش گرایشات صوفیانه نیاز مردم به آرامش روحی بود و این امر لفاظی افراطی مورخان را توجیه می‌کند (ملویل، ۱۳۹۳، ص. ۲۱۱). از نظر طباطبائی، گسترش دامنه نفوذ فکری صوفیانه سبب شد تا «اندیشه سیاسی در هاویه زوایه‌های صوفیانه» قرارگیرد (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص. ۲۳۱). نقل رؤیا یکی از روش‌ها و ابزارهای اثبات نظریه‌های عرفانی است. موضوعاتی چون اثبات شأن و مرتبه والای عارف، حل مشکلات یا تأیید عقیده، وقوف بر ضمائر، انکشاف برخی رازها، ارتباط با مردگان، آگاهی از حوادث آتی و نظایر آن در متون عرفانی از طریق رؤیا کسب می‌شد. از مهم‌ترین طریق صوفیه در تاریخ میانه ایران فرقه کبرویه منسوب به شیخ نجم‌الدین کبری (مقتول ۶۱۸ق) است. اندیشه‌های او به‌ویژه در زمینه خواب و رؤیا، تأثیر زیادی در تاریخ‌نگاری این عصر داشته است. به باور او، قوه مصوره و قوه مخیله (خیال) دو ابزار مهم در خدمت خرد هستند (نجم‌الدین کبری، بی‌تا، ص. ۱۰۴). در دوره تیموریان، اهمیت خواب و رؤیا با تأثیرپذیری از جریان تصوف، گسترش بیشتری یافت. فضل‌الله نعیمی استرآبادی، رهبر فرقه حروفی، به‌سبب شهرت در تعبیر خواب، اعتبار یافت. او رساله‌ای در باب خواب و تعبیر آن دارد.

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

یک نمونه برجسته از تأثیرپذیری مورخان از ادبیات عرفانی، اقتباس از اندیشه هشار الهی یا بشارت الهی است که در عالم رؤیا برای اولیاءالله اتفاق می‌افتد (قبادی و همکاران، ۱۳۸۸، ص. ۱۱). مورخان نیز این اندیشه را در تاریخ به کار بستند و دایره شمول آن را از اولیاءالله به شاهان و حکمرانان تسری دادند.^{۱۱} پناه بردن هرچه بیشتر مورخان این دوره هم به مسائل ماورائی و متافیزیکی، برای تفسیر و توجیه حوادث و عملکرد حاکمان، ممکن است نتیجه چنین جریانی باشد.

تاریخ‌نویسی سنتی ایرانی غالباً بر مدار افعال و کردار حکام می‌چرخید، بنابراین، مورخ گریزی از پناه بردن به علل ماورائی و غیرمحسوس نداشت؛ به‌ویژه در فضای سیاسی ایران قرون میانه، غالب حکام بیگانه بودند و هیچ نوع انتقادی را از قلم به‌دستان برنمی‌تابیدند و وظیفه اصلی عرصه تاریخ‌نویسی توجیه و تمجید بود. جوینی، پیشگام تاریخ‌نگاری عصر مغولان، در واقعه قیام محمود تارابی، ضمن نکوهش و تحقیر محمود، اقدام مغولان در سرکوب قیام و قتل عام یارانش را حاصل مشروعیت الهی منگوقاآن و امداد نیروهای غیبی می‌داند (جوینی، ۱۳۷۵، ج. ۱/ ص. ۸۵-۸۹). او حتی سقوط قلاع اسماعیلی را بیشتر حاصل اسباب فرازمینی می‌داند، تا عوامل انسانی (همان، ج. ۳/ ص. ۷۱۰). البته باید توجه داشت که در قرون میانه، دست‌کم با تلفیق چند فرهنگ متفاوت از جمله ایرانی - عربی، اسلامی - ترکی - مغولی، شهری - روستایی - عشایری، عشایری بومی ایران و عشایری و قبایلی واردشده به ایران مواجه هستیم. از این‌رو، مسلماً هر فرهنگ در مسائلی چون خواب و خیال، تلقین‌ها و تأثیرات خاص خود را در جامعه ایران قرون میانه مانند قرون ۷ تا ۹ داشته است.

بنابراین مورخان همانند عرفا و مفسران، با اتکا به آیات قرآن مجید و احادیث معتبر، رؤیا و درستی آن را قبول داشتند و آن را منبعی موثق در روایت تاریخ

می‌دانستند. غالب خواب‌های نقل‌شده در منابع این دوره، از شاهان، مشایخ و بزرگان تصوف، دراویش و علمای دین بوده است. مورخان شخصاً به خواب و رؤیایی که خود دیده باشند، توجهی نکرده‌اند و این امر به دلیل اعتباربخشی بیشتر به تواریخشان و یا رویکرد منفعلانه و محافظه‌کارانه آن‌ها در این دوره است.

مشروعیت بخشی

در بیان خواب، به‌ویژه از سوی حاکمان، نوعی مشروعیت‌طلبی مطرح بود. با سقوط خلافت عباسی که منبع مهم مشروعیت حکومت‌ها بود و شکل‌گیری حاکمیت‌های غیراسلامی در ایران، مشروعیت متکی بر وجه شخصی حاکم شد مشروعیتی که از نوع کاریزماتیک بود. به عقیده ماکس وبر^{۱۲}، مشروعیت کاریزماتیک^{۱۳} و اقتدار حاصل از آن، بر ویژگی‌ها و خصوصیات فردی کسی تکیه دارد که از موهبت الهی برخوردار است (وبر، ۱۳۸۷، ص. ۲۸۳). این شخص به واسطه قدرت‌های جادویی، پیشگویی‌ها و قهرمانی‌ها، حق رهبری دارد و پیروانش برای ویژگی‌های منحصر به فردی که دارد، به او احترام می‌گذارند (Bendix, ۱۹۷۷). این معنا در عقاید خواجه نصیرالدین هم دیده می‌شود. او می‌گوید: «در تقدیر اوضاع، به شخصی احتیاج باشد که به الهام الهی ممتاز بود از دیگران تا او را انقیاد نمایند» (طوسی، ۱۳۶۴، ص. ۲۵۴). مشروعیت حکومت در نظر وی، بنیادی غیراختیارگرا و الهی دارد؛ برخلاف مقبولیت که غالباً از منبعی اختیاری، مانند رضایت عمومی برمی‌خیزد. به همین سبب، در هفت شرطی که خواجه نصیرالدین در کتاب اخلاق ناصری برای امام ذکر می‌کند نیز مقبولیت مردمی به چشم نمی‌خورد (همان، ص. ۲۵۵). شرایط سیاسی و وضع روانی و اجتماعی جامعه ایرانی در این دوره، در شکل‌گیری چنین مشروعیتی نقش اساسی داشت. تضعیف مشروعیت مذهبی و آسیب‌پذیری مشروعیت سیاسی حکومتگران را وامی‌داشت تا با توسل به عناصر دیگری

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

بحران مشروعیت را رفع کنند. آنها می‌خواستند هم تداوم حکومتشان تضمین شود و هم چهره‌خشن قدرتشان توجیه شود. بنابراین، در فقدان نهاد خلافت، با پشتیبانی از نظام دینی و این‌که حاکم حافظ شریعت است و نیز ادعای اتصال به نیروهای ماوراءالطبیعی از طریق الهام و رؤیا، مدعی مشروعیت بودند. تیمور علاوه بر تلاش‌های متعدد برای دریافت تأیید معنوی از مشایخ صوفیه (Digby, ۱۹۹۰)، به مسائل ماورائی به‌ویژه خواب و الهام توجه خاصی داشت. این امر با جدیت بیشتری در دوره شاهرخ نیز تداوم یافت. به گفته خوافی، لشکرکشی شاهرخ به آذربایجان (۸۳۸ ق) و عزیمت سریع او از هرات حاصل الهامات وی در مورد وقوع وبا در هرات بود (خوافی، ۱۳۳۹، ج. ۲/ص. ۲۷۸). شاهرخ از طریق الهامات غیبی، وقوع مرگ قراویوسف قراقویونلو را ده روز پیش از رسیدن این خبر به لشکرگاهش دریافت (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ص. ۳۳۷). ابوسعید تیموری نیز از همان ایام کودکی رؤیای صادقه می‌دید (کاشفی، ۱۳۵۶، ج. ۱/ص. ۱۸۲). علی یزدی در ابتدای کتاب خویش، تأییدات الهی را در حق تیمور، سنتی الهی می‌بیند (یزدی، ۱۳۳۶، ج. ۱/ص. ۴۶) و حرکات و اقدامات تیمور را حاصل «تأیید ربانی» (همان، ص. ۵۸) و «تأیید آسمانی» (همان، ص. ۶۱) می‌داند.^{۱۴}

غالب خواب‌های حکومتگران علاوه بر این‌که مؤید مشروعیت دودمانی بود، نوعی راهنمای اداره امور و عمل نیز محسوب می‌شد؛ مثلاً تیمور در مورد مصالحه با امیرحسین، رقیب سیاسی‌اش، به خواب متوسل شد. (نطنزی، ۱۳۳۶، ص. ۲۵۱؛ یزدی، ۱۳۳۶، ج. ۱/ص. ۱۲۶) محمود غازان پس از تشرف به اسلام، «دو نوبت حضرت رسالت را در عالم رؤیا مشاهده نمود» و پیامبر نیز غازان را به حسن سلوک با سادات فراخواند (خواندمیر، ج. ۳/ص. ۱۵۹). در واقع، اسلام آوردن محمود غازان و همچنین، اولجایتو به علت دیدن رسول‌الله در خواب بود (کاتب، ۱۳۴۵، ص. ۷۷-۷۸).

در تواریخ محلی و دودمانی، این امر از تکرار بیشتری برخوردار است. والی یزد دو نوبت در خواب پیامبر (ص) را دید که فرمود: «یکی از فرزندان من بدین جانب آمده است و حواله او درین زمین است... او را دریا ب و گرامی دار» (همان، ص. ۱۵۳). دیدن خواب در این دوران، گاه نوعی اعلان طغیان علیه حکومت بود. در سال ۷۷۳ق، سرداری یاغی به نام زنده‌حشم نواحی شبرغان را به باد غارت گرفت. او مدعی بود ظهور امام زمان نزدیک است. به علاوه، «آوازه انداخت که من حضرت مصطفی و امیرالمؤمنین را در خواب دیدم و به رخصت ایشان تقویت دین محمد (ص) خواهم نمود» (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج. ۱/ص. ۴۵۲) آغاز جنبش حروفی نیز با دیدن خواب امام زمان از سوی نعیمی استرآبادی اتفاق افتاد (آژند، ۱۳۶۹، ص. ۱۸).

از نظر مورخان این دوره، حکام مسلمان و غیرمسلمان رؤیای صادقه می‌دیدند و خوابشان حجتی روشن بر موفقیت آتی آنان و یا پیش‌بینی آینده بود؛ مثلاً جوزجانی می‌گوید خواب چنگیزخان به هنگام تدارک حمله به غرب، تعبیر به تصرف ممالک اسلامی شد (جوزجانی، ۱۳۴۳، ج. ۲/ص. ۹۵). کاشانی از خواب دیدن چنگیز و دانستن این‌که عمرش سپری شده ست یاد می‌کند (کاشانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۸۱). طهرانی نیز می‌گوید که سلطان اویس جلایری با الهام غیبی، فرارسیدن مرگ خویش را حدس زد (طهرانی، ۱۳۵۶، ص. ۱۶۷). همچنین، مرگ تیمور نتیجه تعبیر خواب درویشی از مریدان شیخ علاءالدین سمنانی بود (همان، ص. ۲۹۰). طهرانی در واقعه جنگ اوزون‌حسن با جهان‌شاه قره‌قویونلو نیز از خواب پسر اوزون‌حسن یاد می‌کند و در بیان صدق آن به حدیث نبوی متوسل می‌شود (همان، ص. ۴۲۰). این حدیث و تواتر استناد به آن به‌عنوان مبنای شرعی، در آثار مورخان این عصر بیانگر عقیده‌هاچن^{۱۵} است که تاریخ را نوعی نظام نشانه‌ای فرهنگی و برساخته‌ای ایدئولوژیک^{۱۶} می‌داند. محکم‌ترین

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

تکیه‌گاه ایدئولوژی نیز «هر نوع تفسیر ملکوت اعلی و عالم غیب است که از هرگونه حجت و دلیلی بی‌نیاز است و حجت آن خواست خداست» (کشاورز و دهقان حسامپور، ۱۳۹۳، ص. ۱۴۴). نمونه‌های متعدد دیگری نیز از توجه به الهامات غیبی به‌عنوان مبنای متقن مشروعیت حکام در منابع این دوره وجود دارد.

از نظر مؤرخان، گاه بیان رؤیا برای پیش‌بینی وقایع آینده نبوده است، بلکه رؤیا نیرویی را آزاد و آشکار می‌کرده که به خلق وقایع منجر می‌شده است؛ مثلاً تیمور در ابتدای کار، خوابی دید و هاتف غیبی او را ندا داد: «شادباش که حق تعالی شما را فیروزی داد» و خاطرش به عنایت خدا «مستوثق شد» (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج. ۱/ص. ۳۴۳) علی یزدی با بیان حدیث پیش‌گفته، به خواب تیمور پیش از رویارویی با الیاس‌خواجه اشاره می‌کند و حتی گام را فراتر می‌نهد و از ندای غیبی به تیمور چنین یاد می‌کند: «آوازی شنید صریح به زبان فصیح که شادباش و غم مخور که خدای تعالی شما را نصرت و فیروزی کرامت فرمود...» (یزدی، ۱۳۳۶، ج. ۱/ص. ۶۹-۶۸)

توجیه و اعتباربخشی اعمال و کردار شاهان

توجه مورخان به نقل تفأل و اهمیت آن در توجیه یا تفسیر وقایع، برگرفته از آموزه‌های دینی بود. استناد به حدیث پیامبر که «همواره فال نیک بزنید تا آن را بیابید» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۲۰/ص. ۳۳۳) و سیره آن حضرت^{۱۷} در مشروعیت این امر مؤثر بود. نمونه‌هایی از آن چنین است: ادعای این‌که شاهرخ پیش از جنگ با قرایوسف‌خان قره‌قویونلو (سال ۸۲۳ق)، دوازده‌هزار بار سوره فتح را خواند (خوافی، ۱۳۳۹، ج. ۲/ص. ۲۴۱)؛ واقعه مرگ اوکتای به واسطه الهام غیبی که جوینی بازگو می‌کند (جوینی، ۱۳۷۵، ج. ۱/ص. ۱۸۷) و قدرت تشخیص و آگاهی غازان از عالم غیب (همدانی، ۱۳۷۳، ج. ۲/ص. ۱۳۱۷).

حمایت از سادات وجه دیگر نقل خواب است؛ مثلاً پیامبر سه نوبت به خواب محمود غازان آمد تا سیدی عالی‌شأن را که در بند اسارت او بود برهاند (جعفری، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۷). این خواب به صورت داستان آزار و اذیت یکی از سادات یزد، گریختن فرزندش به تبریز و رهایی او به فرمان وزیر ایلخان ابوسعید تعبیر شد (همان، ص. ۱۰۵-۱۰۷). در این داستان، امیر غیاث‌الدین علی، بانی مدرسه غیاثیه یزد، «سیدی عالی‌شأن بود و نقابت و صدارت و پیشوائی یزد را به استقلال داشت». او متهم به قتل شاهزاده‌ای شد و غازان‌خان دستور داد تا محبوسش کنند. با این حال، چون غازان مسلمان شد، سه نوبت پیامبر را در خواب دید که به رهانیدن سید از بند اشاره فرمودند. غازان نیز «وی را از چاه خلاص داد و خلعت پوشانید» (همان، ص. ۱۱۷-۱۱۸).

تلقین به جامعه و توجیه افکار عمومی جامعه ایرانی

در جامعه ایرانی پیشامدرن، مینا و وسیله‌ای عینی برای سنجش میزان مقبولیت حکومت یا آنچه از نظر مورخان اسلامی حقانیت گفته می‌شد، وجود نداشت، در این شرایط، حکام تلاش می‌کردند تا با ارائه روایات مقبول و مطبوع، ذهنیت جامعه را نسبت به کارآمدی خود جلب کنند. بنابراین، در برابر مشروعیت که مرتبط با حق حاکمیت و اعمال قدرت بود، مفهوم مقبولیت قرار داشت که در پیوند با مردم و ذهنیت آنان نسبت به حکومت بود.

در دوره مغولان، بافت اجتماعی ایران شاهد کندی تعامل میان مغولان و ایرانیان به سبب جهت‌گیری‌های قومی و فرهنگی آنان بود. بیگانه بودن مغولان و رابطه مبتنی بر قهر و غلبه در پیدایش این وضع نقش اصلی را داشت. پس از مسلمان شدن مغولان، از دوره غازان تا دوره تیموریان، اگرچه سطح تعامل اجتماعی بهبود نسبی یافت، همان‌گونه که گفته شد، حاکمیت عمدتاً با بحران مشروعیت مواجه بود. مشروعیت یک

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

مفهوم چند بعدی است. مقبولیت یکی از ابعاد آن است و بر این واقعیت تأکید دارد که قدرت برای این که توجیه شود، نیاز به یک منبع اقتدار دارد. این منبع نیز بایستی مبتنی بر باورها و نگرش‌های پذیرفته‌شده جامعه باشد. در زمانی که ارزش‌ها و باورهای حاکمان و مردم جامعه همخوانی نداشته باشد، هیچ مبنایی برای توجیه قواعد و نوع اعمال قدرت وجود ندارد (رفیع‌پور، ۱۳۷۶، ص. ۴۵۶). بنابراین، حاکمان تلاش می‌کردند تا با نزدیک شدن به این منابع و عناصر و بازتولید مکرر آن‌ها، این چالش را برطرف کنند. تکرار ارجاع به خواب و خیال و الهامات در منابع تاریخی این دوره دلالت بر چنین تلاشی است. حاکمان این عصر دست‌کم سه سطح از نیروهای اجتماعی را به‌عنوان ابزارهای اصلی توجیه‌کننده و الفاگر در خدمت داشتند.

در سطح اول، تاریخ‌نگاران رسمی قرار داشتند. غالب منابع تاریخی عصر حکومت مغولان و تیموریان در دسته تاریخ‌نگاری رسمی قرار دارد. چنین آثاری نشانگر وضع محیط اجتماعی و فکری زمانه و تحول فضاها و فرهنگی و سیاسی بود. و تلاش اصلی‌شان نیز «ارائه دیدگاه‌ها و روایات وفادارانه و همدلانه با حکومت، توجیه وضع موجود، دفاع از مشروعیت حکومت و حقانیت زمامداران» بود (ملائی‌توانی، ۱۳۹۰، ص. ۹۰). بسیاری از روایات تاریخی این قبیل آثار برای برجسته‌سازی هدفمند و دفاع از مبانی فکری و خط مشی حاکمان بوده است. با توجه به فقدان نظریه‌پردازی سیاسی و فقهی، به‌ویژه در دوران پس از فروپاشی ایلخانان تا برآمدن تیمور، این دست آثار نقش مهمی در القا و توجیه حقانیت حاکمان به جامعه داشتند.

در سطح دوم، شاعران بودند. غالب متون نظم بازتاب اوضاع فکری و اجتماعی زمانه بودند. همچنین، در هدایت افکار عمومی به سبب بازخوانی مکرر و اقبال جامعه

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

به آن‌ها، تأثیر داشتند. *شهنامه چنگیزی و ظفرنامه حمدالله مستوفی* از این دست است. در این متون، ارجاعات زیادی به خواب و خیال وجود دارد.^{۱۸}

در سطح سوم، متون و آثار صوفیانه قرار داشتند که سطح اثرگذاری آن‌ها بیشتر از دو سطح دیگر بود. در سایه رشد نهضت صوفیه و فرقه‌های مختلف آن، زمینه‌ای فراهم شد که موجب اثرگذاری هرچه بیشتر متون صوفیه شد؛ از جمله، محدود شدن دانش به علوم الهی، شکل‌گیری اشکال نامتعارف زندگی و متفاوت با هنجارهای اجتماعی جامعه و پدید آمدن گروه‌هایی مانند قلندران و دراویش (لین، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۹). در دوره میانه تاریخ ایران، میرسیدعلی همدانی (۷۱۳-۷۸۶ ه.ق) عارف، عالم و شاعر ایرانی که به سلسله طریقت کبرویه منسوب بود *رساله منامیه* را درباره خواب نوشت.^{۲۰} موضوع این رساله چنانکه از نام آن برمی‌آید، ماهیت خواب و کیفیت تعبیر آن است. این اثر با بیانی فنی و همراه با تعبیرات مربوط به فلسفه و علم با نثری نسبتاً هموار، اما به هر حال علمی و دور از فهم عوام نوشته شده است (یاحقی، ۱۳۹۴، ص. ۹۸). البته در دیدگاه عارفان و متصوفه، خود رؤیا و صحت و سقم آن مهم نبوده است، بلکه استفاده‌ای که در نتیجه‌گیرهای ضروری برای اثبات نظریات تعلیمی عارفان می‌شده اهمیت داشته است (ثروت، ۱۳۸۸، ص. ۴۵).

نتیجه

خواب و خیال از موضوعاتی است که همواره مورد توجه مورخان بوده است و آن را برای تحلیل، تفسیر و توجیه حوادث و اتفاقات تاریخی به‌کار می‌بردند. از منظر نشانه‌شناسی، خواب و خیال که همان ادراک‌های ذهنی است نشانه‌ای با کارکردهای دلالت‌مند است و می‌توان از آن برای تحلیل، نقد و خوانش متون تاریخی بهره گرفت. مورخان برای توصیف و تبیین وقایع تاریخی، تجلیل یا مشروعیت بخشی به حکام

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

عصر و توجیه اعمال فرمانروایان، از خواب و خیال به‌عنوان مبنایی ماورائی بهره می‌گرفتند. در این امر، آموزه‌های دینی و صوفیانه نیز یاریگر آنان بود. نقل خواب و بیان الهامات و خیالات از شاهان، بزرگان دینی و مشایخ، به‌ویژه در دوره مغولان و تیموریان گسترش زیادی یافت. نابودی خلافت عباسی به‌عنوان اصلی‌ترین منبع مشروعیت‌بخشی حکام در ظهور حکام دارای وجه کاریزماتیک نقش اساسی داشت. ماهیت رهبران کاریزماتیک مبتنی بر دراختیار داشتن نیروهای توجیه‌گر بود. این نیروها با استناد به مسائل ماورائی و ارتباط حاکمان با آن، ذهنیت جامعه را نسبت به مشروعیت و حقانیت حکومت جلب می‌کردند. تاریخ‌نگاران رسمی، شاعران و طرایق صوفیه سه سطح اصلی این نیروها بودند که در القای کارآمدی و توجیه کنش‌های حاکمان به جامعه ایرانی در این دوره نقش اساسی داشتند.

پی‌نوشت‌ها

۱. Lois Tyson

۲. در زبان فارسی، بین کلمه خواب و رؤیا تمایز روشنی وجود ندارد. در اصل، خواب ظرف و حالتی است که رؤیا در آن واقع شده است. به عبارت دیگر، رؤیا بخش تعبیرپذیر و تفسیرشدنی خواب است (حداد و بیدهندی، ۱۳۹۲، ص. ۵۱). در عربی، رؤیا را از ریشه رأی به معنی «آنچه با چشم یا عقل دیده شود.» (معلوف، ۱۴۲۲ه.ق، ص. ۲۴۳) با این معنی، کلمه رؤیا شش بار در قرآن مجید آمده است (قرشی، ۱۳۵۳، ص. ۳۷-۳۸). ابن عربی دایره معنایی رؤیا را متفاوت از رؤیت می‌داند. او آنچه را در بیداری دیده می‌شود رؤیت و آنچه را در خواب دیده می‌شود رؤیا می‌گوید (ابن عربی، ۱۳۷۵، ص. ۹۵) وی خیال را یکی از عوالم هستی می‌داند (چیتیک، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۵). در انگلیسی، واژه Dream هم معنی رؤیا (چیزی که در خواب می‌بینیم) دارد و هم خیال و فکری برای آینده؛ مانند جمله معروف مارتین لوتر کینگ: I have a dream.

۳. Doxa

۴. Episteme

۵. Edgar Morin

۶. Arthur Schopenhauer

۷. Carl Jung

۸. برای نمونه: صافات: ۱۰۵؛ یوسف: ۵.

۹. اشاره به حدیث امام صادق (ع) «انَّ الرُّؤْيَا الصَّادِقَةُ جُزْءٌ مِنْ سَبْعَتَيْنِ جُزْءٌ مِنْ نَبْوَةٍ (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج. ۵۸/ص. ۱۶۷). نجم رازی خواب را یک جزء از چهل و شش جزء نبوت می‌داند. (نجم رازی، ۱۳۶۵: ۲۹۰). ابن عربی از آن فراتر رفته است و تعبیر خواب را جزئی از اجزاء نبوت دانسته است (قبادی و همکاران، ۱۳۸۸، ص. ۸).

۱۰. Charles P. Melville

۱۱. از جمله مقایسه شود داستان پیرچنگی مولانا (مولوی، ۱۳۷۲، ص. ۱۹۱۳) با داستان خواب غازان برای کمک به سادات (خواندمیر، ۱۳۶۲، ج. ۳/ص. ۱۵۹؛ جعفری، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۷).

۱۲. Max Weber

۱۳. Charismatic legitimacy

۱۴. البته توسل به خواب در فرهنگ مغولی، مورد توجه بود و نمی‌توان آن را به تأثیرپذیری محض از فرهنگ ایرانی - اسلامی نسبت داد؛ مانند خواب یاسوگای بهادر پدر چنگیز که مژده حکومت فرزند را از زبان مرغی شنید؛ نقل شده در تاریخ سرّی مغولان (پلیو، ۱۳۸۲: ۳۴) و خواب یکی از مردان چانگ چون عارف تائویی مورد احترام چنگیزخان در مورد سلامتی یافتن او (برتشنايدر، ۱۳۸۱، ص. ۱۰۴).

۱۵. Hutcheon

۱۶. در اینجا منظور از ایدئولوژی مجموعه سامان‌مند باورها و اندیشه‌های ثابت سیاسی و اجتماعی شامل سیستم‌های فکری، فلسفی و مذهبی است که فرد، گروه یا جامعه در تعیین خط‌مشی، عمل یا موضع‌گیری‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی از آن تأثیر می‌پذیرد (Van Dijk, ۱۹۹۸).

۱۷. در واقعه صلح حدیبیه، پیامبر (ص) دیدن سهیل بن عمرو نماینده قریش را به فال نیک گرفت (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ج. ۲۰/ص. ۳۸۱).

۱۸. داستان خواب دیدن چنگیز و بدانستن که عمرش سپری شده است (کاشانی، ص. ۱۸۱) و اسلام آوردن اولجایتو به واسطه دیدن پیامبر در خواب (همان، ص. ۴۸۷) از این نمونه است.

۱۹. در مورد اهمیت خواب در تاریخ و رساله منامیه نک: رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۱.

منابع

قرآن کریم

ابن عربی، م. (۱۳۷۵). *رسائل ابن عربی*. تصحیح ن. مایل هروی. تهران: مولی.

امید، م. (۱۳۷۲). *عالم مثال یا واسطه*. کیهان اندیشه، ۵۱، ۷۵-۱۰۰.

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

- آژند، ی. (۱۳۶۹). *تاریخ ایران دوره تیموریان*. تهران: جامی.
- برتشنايدر، ا. (۱۳۸۱). *ایران و ماوراءالنهر در نوشته‌های چینی و مغولی سده‌های میانه*. ترجمه ه. رجب‌زاده. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- پلیو، پ. (۱۳۸۲). *تاریخ سری مغولان*. ترجمه ش. بیانی. تهران: دانشگاه تهران.
- ثروت، م. (۱۳۸۸). *رؤیا و نقش آن در متون عرفانی*. *زبان و ادب فارسی*، ۲۱۱، ۴۵-۶۲.
- جر، خ. (۱۳۷۰). *فرهنگ عربی لاروس*. ترجمه ح. طبیبیان. تهران: امیرکبیر.
- جعفری، ج. (۱۳۸۹). *تاریخ یزد*. تصحیح ا. افشار. تهران: علمی و فرهنگی.
- جوزجانی، م. (۱۳۴۳). *طبقات ناصری (ج ۲)*. تصحیح ع. حبیبی. کابل: انجمن تاریخ افغانستان.
- جوینی، ع. (۱۳۷۵). *تاریخ جهانگشای (ج ۳)*. تصحیح م. قزوینی. تهران: دنیای کتاب.
- چیتیک، و. (۱۳۹۲). *شرح سرفصل‌های فصوص الحکم*. ترجمه ح. مریدی. تهران: الهام.
- حداد، و. و بیدهندی، م. (۱۳۹۲). *ماهیت خواب و رؤیا از نگاه فارابی، سهروردی و ابن عربی*. *اندیشه دینی*، ۴، ۶۸-۴۹.
- حداد، و. و ناجی اصفهانی، ح. (۱۳۹۴). *خواب و رؤیا از منظر ابن سینا و ملاصدرا*. پژوهش‌های فلسفی-کلامی. ۶۵، ۱۱-۱۳۰.
- خوافی، ف. (۱۳۳۹). *مجموعه فصیحی (ج ۲)*. تصحیح م. فرخ. مشهد: کتاب‌فروشی باستان.
- خواندمیر، غ. (۱۳۶۲). *حبیب‌السیر (ج ۳)*. تصحیح م. دبیرسیاقی. تهران: کتاب‌فروشی خیام.
- دولت‌شاه سمرقندی، د. (۱۳۸۲). *تذکره الشعراء*. تصحیح ا. براون. تهران: اساطیر.

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

- رحمانیان، د. و حاتمی، ز. (۱۳۹۱). *مقدمه‌ای بر رؤیاشناسی تاریخی، مطالعه موردی: تصحیح انتقادی رساله منامیه*. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- رفیع‌پور، ف. (۱۳۷۶). *توسعه و تضاد*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- رشیدیاسمی، غ. (۱۳۱۳). *خیال، تعلیم و تربیت*، ۵۹، ۶۵۶-۶۵۲.
- سمرقندی، ک. (۱۳۸۲). *مطلع سعدین و مجمع بحرین (ج ۱ بخش ۲)*. تصحیح ع. نوائی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شعبانی، ا. (۱۳۹۴). *عباسیان، رؤیا و سیاست*. اراک: دانشگاه اراک.
- شوالیه، ژ. و گریبان، آ. (۱۳۸۷). *فرهنگ نمادها (ج ۳)*. ترجمه س. فضائلی. تهران: جیحون.
- شیرازی، ق. (۱۳۸۳). *شرح حکمه الاشراق*. تصحیح ع. نورانی و م. محقق. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- طباطبائی، ج. (۱۳۷۳). *زوال اندیشه سیاسی در ایران*. تهران: کویر.
- طوسی، ن. (۱۳۶۴). *اخلاق ناصری*. تهران: خوارزمی.
- طهرانی، ا. (۱۳۵۶). *تاریخ دیار بکریه*. به کوشش ن. لوغال و ف. سومر. تهران: کتابخانه طهوری.
- علاءالدوله سمنانی، ا. (۱۳۸۳). *مصنفات فارسی شیخ علاءالدوله سمنانی*. تصحیح ن. مایل هروی. تهران: علمی و فرهنگی.
- فروید، ز. (بی تا). *تعبیر خواب و بیماری‌های روانی*. ترجمه ا. پورباقر. تهران: آسیا.
- قبادی، ح.، پورنامداریان، ت.، چیکتی، ا.، و معارفی، م. (۱۳۸۸). *خواب و رؤیا در اندیشه مولوی*. پژوهش‌نامه زبان و ادب فارسی (گوه‌رگویا)، ۴، ۲۰-۱.
- قرشی، ع. (۱۳۵۳). *قاموس قرآن (ج ۳)*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیحات حاکمان به جامعه... _____ کوروش فتحی

کاتب، ا. (۱۳۴۵). *تاریخ جدید یزد*. تصحیح ا. افشار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

کاشانی، ش. (۱۳۹۹). *شهنامه چنگیزی*. تصحیح و. فنبری نیز. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

کاشفی، ف. (۱۳۵۶). *رشحات عن الحیات*. تصحیح ع.ا. معینان. تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.

کشاوری، ه.، و دهقان حسام‌پور، م. (۱۳۹۳). *ایدئولوژی و تاریخ (خاستگاه‌ها، نگرش‌ها، کارکردها و نمونه‌ها)*. *تاریخ نو*، ۷، ۱۵۷-۱۲۱.

گرین، ک.، و لیبهان، ج. (۱۳۸۳). *درسنامه نظریه و نقد ادبی*. ترجمه م. حسین‌زاده و همکاران. تهران: روزنگار.

گولد، ج.، و کولب، و.ل. (۱۳۸۴). *فرهنگ علوم اجتماعی*. ترجمه م. جواد زاهدی. تهران: مازیار.

لوگوف، ژ. (۱۳۹۹). *تاریخ خیال - قهرمانان و شگفتی‌ها در اروپای قرون وسطا*. ترجمه آ. عبائی و م. عباس‌بیگی. تهران: روزنه.

لین، ج. (۱۳۹۰). *ایران در اوایل عهد ایلخانی*. ترجمه ا. رضوی. تهران: امیرکبیر.

مجلسی، م.ب. (۱۴۰۳.ق). *بحارالانوار (ج ۲۰ و ۵۱)*. بیروت: مؤسسه الوفاء.

معلوف، ل. (۲۰۰۹). *المنجد فی اللغة*. بیروت: المطبعة الكاثولیکیه.

معین، م. (۱۳۸۱). *فرهنگ فارسی معین (ج ۲)*. تهران: ادنا.

ملائتی‌توانی، ع. (۱۳۹۰). *ملاحظات روش شناختی در چیستی و اعتبار تاریخ‌نگاری رسمی*. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۷، ۸۷-۱۱۳.

مولوی، ج. (۱۳۷۲). *مثنوی معنوی*. تصحیح م. استعلامی. تهران: زوآر.

- جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱
- ملویل، ج. (۱۳۹۳). تاریخ‌نگاری در دوره مغول. ترجمه خ. خواجه‌نوری. پیام بهارستان، ۲۴، ۲۱۶-۲۰۷.
- نجم‌رازی، ا. (۱۳۶۵). *مرصادالعباد من المبدأ الی المعاد*. تصحیح م. ریاحی. تهران: علمی و فرهنگی.
- نجم‌الدین کبری، ا. (بی‌تا). *فوائیح الجمال و فوائیح الجلال*. ترجمه م. ساعدی خراسانی. تصحیح ح. حیدرخانی. تهران: مروی.
- نطنزی، م. (۱۳۳۶). *تاریخ ملوک شبانکاره*. تصحیح ژ. اوین. تهران: خیام.
- ویر، م. (۱۳۸۷). *دین، قدرت، جامعه*. ترجمه ا. تدین. تهران: قومس.
- همدانی، ر. (۱۳۷۳). *جامع‌التواریخ (۲ ج)*. تصحیح م. روشن و م. موسوی. تهران: نشر البرز.
- یاحقی، م. (۱۳۹۴). رساله منامیه از میرسیدعلی همدانی. پژوهش‌های زبانی و ادبی آسیای میانه (رودکی)، ۴۴، ۹۵-۱۱۴.
- یزدی، ش. (۱۳۳۶). *ظفرنامه (۲ ج)*. تصحیح م. عباسی. تهران: امیرکبیر.
- Aristotle. (1985). *On Dreams*. Translated by J. I. Beare. in: *The complete works of Aristotle*. Edited by Jonathan Barnes. New Jersey: Princeton university press.
- Bendix, R. (1977). *Max Weber: An Intellectual Portrait*. University of California Press.
- Britannica Concise Encyclopedia, dream. 2009.
- Chandler, D. (1995). *Semiotics for Beginners*. London: Routledge.
- Digby, S. A. (1990), *The Sufi Shaykh and the Sultan: A Conflict of Claims to Authority in Medieval India*. Iran, 28. Published By: Taylor & Francis. Ltd. 71-81
- Hutcheon, L. (1988). *A Poetics of Postmodernism*. New York: Routledge.
- Lamoureaux, J.C. (2003). *The Early Muslim Tradition of Dream Interpretation*. New York: State University of New York Press.

کارکرد تلقینی خواب و خیال در توجیہات حاکمان به جامعه... ————— کوروش فتحی

Tyson, L. (۱۹۹۹). *Critical Theory To day: A User-Friendly Guide*. New York & London: Garland Publishing.

Van Dijk, T. A. (۲۰۰۰). *Ideology: A multidisciplinary approach*. London: SAGE Publications Ltd.

The Inductive Function of Dream and Imagination in the Rulers' Justifications to Society in the Historiography of the Mongol and Timurid Periods

Kourosh Fathi^۱

Received: ۱۱/۰۶/۲۰۲۲ Accepted: ۲۱/۰۱/۲۰۲۳

Abstract

Dreaming and dreaming to justify the actions and behaviors of kings and rulers to instill it in society is very important in Iranian historiography. Dream and fantasy analysis is one of the approaches to reading the text, i.e., semiotics. The main purpose of this reading is to reconstruct the function of non-linguistic signaling systems for actions and behaviors in history. Dreams and dreams are among the important semantic signs and have a special place in Iranian historiography. The application of this matter in historical sources and the attention of rulers and masters of power to it can be distinguished in the two axes of legitimacy, justification and validation of the actions and deeds of kings. The importance of the dream and its interpretation in the Holy Qur'an, religious narrations and Sufism was effective in the attention of historians to this issue as a justification against objective and rational arguments. This is more common during the Mongol rule due to the crisis in the religious legitimacy of the rulers. With this approach, the following questions can be asked: What are the reasons for expressing dreams and fantasies in the works of historians of the Mongol and Timurid periods? What was the use of dreams and justifications for the Iranian society in the eyes of the rulers of the Mongol and Timurid eras? Relying on the method of historical research and reviewing the evidence, it was concluded that: Although the expression of imagination and dreams has always existed in historiography, but in the middle history of Iran is more widespread. The result of the research shows that the user's dream and imagination had a justification for instilling the will of the kings and rulers and legitimizing the government to the Iranian society of this period.

Keywords: Dream and Dream; Social Justification; Middle Iranian History; Historians; Legitimation.

---

^۱. Assistant Professor, Department of Humanities and Social Studies, Farhangian University, Tehran, Iran.

* K.fathi@cfu.ac.ir.

<https://orcid.org/۰۰۰۰۰۰۰۲-۶۵۱۹-۶۰۹۷>